

Orren på Mummens värdshus

Spelfåglar i 1700-talets Sverige

Ingvar Svanberg

En tidig sommarmorgon 1772 besökte Carl Michael Bellman Mummens källare belägen ovan Kungsbacken på Norrmalm. Med en skorpa i handen satt skalden där på en bänk och visslade. Låten blandades med ljud från en rad djur i omgivningen. Höns kacklade, kalkoner hördes ute på gården, en kattunge jamade och en hund gnydde. Men det fanns fler:

Den glada Lärckan spelar
wid Orrens knot och knorr,
och med ett ständigt morr
en hund och katt craquelar (Bellman 1923: 85).

Förmodligen var det en lärka i bur som sjöng, men vad var det för en orre vars ”knot och knorr” hördes vid en krog på Drottninggatan mitt inne i centrala Stockholm? Även om huvudstaden vid denna tid fortfarande hade en lantlig prägel, var det knappast en lämplig miljö för vilda orrar (*Tetrao tetrix*). Bellman har för övrigt kritiserats för denna skildring, som enligt en kommentator berodde på diktarens ”bristande insikt i fågelskådning” och okunnighet i ”ekologi” (Randel 1922). Det är dock en orättvis bedömning. Bellman kände fågellivet i sin närhet och han var till och med duktig på att härma fåglalåt (Sjögren, 1922). Istället får vi nog ta Bellman på orden. Förvisso var orren en vanlig skogsfågel under Bellmans tid. Man kunde till och med träffa på orrar i Stockholms nära omgivning (Brusewitz 1969: 67, 86, 125). Men det fanns

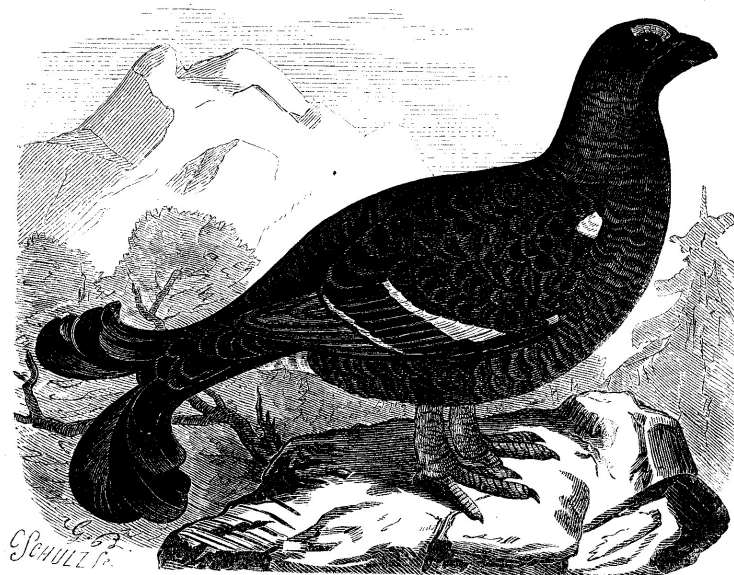
också, som han påstår i strofen, nog en orre på Mummens krog, mitt inne i staden.

Kommentaravsnittet till Bellmansällskapetets så kallade standardupplaga ger besked. Det handlade om en *spelorre*. Och vid denna tid var det ganska vanligt, särskilt vid värdshusträdgårdarna, att hålla tama orrar i bur, får vi veta. Den ovan citerade dikten av Bellman heter för övrigt ”Till M.J.M.G. På Mummens en morgonstund”, och trycktes enligt uppgift ursprungligen i *Dag-Bladet: Välsignade Tryckfriheten* den 7 augusti 1772. Dedikationen är riktad till Bellmans svägerska Mademoiselle Johanna Maria Grönlund, som också omnämns vid namn (”Jeanette”) i diktens slutrader (Bellman 1923: 120–123).

Lärkor som sångfåglar i bur var inget ovanligt i 1700-talets Sverige. De tillhandahölls allmänt av stadens fågelfångare (Brusewitz 1969: 71; Svanberg, under utg.). Spelorrar däremot, ja det väcker förstås etnobiologens nyfikenhet. Vad var det för någonting? Det tarvar en liten undersökning.

Spelorrar och spelorrar

I kommentaren till Bellmans dikt talas om *spelorre* och ordet ger givetvis omedelbara associationer hos varje jägare och fågelintresserad. Spelorre är som bekant en orrtupp på spel i deras parningslek. Skildringar av orrspel är närmast legio (Ekström 1834; Brehm 1926: 384–386). Ibland används termen också om den orrtupp på spelplatsen som leder själva

Orren.

Orrtupp (Ur Aug. Emil Holmgren, *Skandinaviens Foglar* 2, 1871).

spelet. Prosten Carl Ulrik Ekström uppger att spelorren är lätt igenkännlig, ty ”han tager alltid första platsen och är den första som blåser; denne bör icke skjutas” (Ekström 1834: 828). På liknande sätt beskriver zoologen Sven Nilsson spelorren (Nilsson 1835: 69).

Men ordet har fler betydelser i svenskan, något som också ordböckerna ger besked om (se SAOB, S 9388–9389). Det har nämligen också använts i bildligt och jämförande sammanhang, exempelvis om en lustigkurre, skojare eller skälm. Ofta handlade det om att beskriva ledaregenskaper.

Lika betydelsefullt var det också om det i arbetslaget fanns någon spelorre, som kunde sätta fart på kamraterna och få något roligt till stånd. Utan en dylik muntergök hade leken i arbetet mycket svårt att komma igång,

skriver Carl-Herman Tillhagen, apropå lekens roll i det förindustriella gårdsarbetet (Tillhagen & Dencker 1949: 15; jfr Sjöfors 1950: 67). Lekar och upptåg krävde sin muntergök eller spelorre som kunde få igång det hela. Fågelsociationerna ligger tydligen nära till hands.

I en skrivelse av Linné, inlämnad till Upp-

sala universitets konsistorium i oktober 1768, antyds en annan närbesläktad betydelse av ordet:

Studenterna äro wäl hos oss så skickelige och stille som wid något Universitet i werlden, däräst icke under tiden, fast sällan, någon Spelorre uppkommer, som förförer dem (Fries 1907: 225).

Det handlar alltså om en upprorsmakare eller orosstiftare. En vanlig innebörd av ordet spelorre är också kortspelare:

Att kalla en ivrig och ihållig kortspelare för spelorre har blivit så allmänt, att man nästan glömt bort, att ordet egentligen betecknar en spelande orrtupp. Sannolikt har man, när ordet först blev använt om en kortspelare, velat säga, att denne var lika döv och blind för yttervärlden som en spelande orre,

uppger Gustaf Cederskiöld (1910: 16) i sin intressanta bok om ordlekar.

Bellmans orrar

Men Bellman skildrar någonting annat. Han använde som bekant djur och fåglar i många olika sammanhang i sin diktning, antingen i

konkreta miljöskildringar, som bildspråk – inte minst som skällsord – eller i rent symboliska sammanhang (Linnér 1965). I den här inledningsvis citerade strofen är skildringen en konkret beskrivning av krogmiljön. Det handlar om en orre som befinner sig inne i Stockholm och det är en orre som vistas inne på en gårdsplan eller kanske rentav inomhus. Uppenbarligen är det fråga om en orre som hålls som ett slags sällskapsdjur just för dess spellätes skull. Det är med andra ord en orre som burfågel. Handboks-litteraturen bekräftar att infångade vuxna orrar snart finner sig väl till rätta i fångenskap och med rätt skötsel kan leva under många år i bur (Holmgren 1871: 700; Brehm 1926: 388). Bellmansällskapet kommentarer ger vid handen att det var brukligt vid denna tid, inte minst vid värdshus, att hålla orrar i bur. Kanske är det också en sådan orre som spelar vid Liljans krog i Torshälla, skildrad i Fredmans epistel 39 (Bellman 1921: 120).

Försök att hålla tama orrar som husdjur istället för höns anställdes åtskilliga gånger under 1700-talet och det finns gott om vittnesmål i den samtida litteraturen. I detta sammanhang hölls orrarna i akt och mening att producera ägg och kycklingar. Det rörde sig helt enkelt om domesticeringsförsök av orrar (Hagström 1751; Schönberg 1759; Ödmann 1789: 390).

Orren på Mummens värdshus i centrala Stockholm hörde emellertid inte till dessa domesticeringsförsök, utan här hölls fågeln helt och hållet för nöjes skull. Det var tuppens spel som var det nöjsamma. En med Bellman samtida krönikör, Märta Helena Reenstierna på Årsta gård i Stockholms utkanter, ger i sin dagbok ytterligare indikationer på vad det var frågan om. Den 18 juli 1794 hölls kalas på gården och det kom ett stort antal gäster dit. Det bjöds på åtskilliga muntrationer och många av gästerna var utklädda för att bidra till festligheterna. Dessutom fick värdinnan presenter, bland annat ”2ne Orrar med sin vackra bur, hvilken bars utaf utklädde karlar i rysk smak”.

Årstafrun ger oss ytterligare uppgifter om sina orrar i dagboken. När orrtuppen Kurre avled i oktober 1794 (”Mistningen af Dess muntra Spel förordsakar ledsnad så väl hos Änkefru Kurra som dess Patronessa”) skrev vänner till Årstafrun kondoleanser i form av sorgedikter. ”Med största Tacksägelse wördar jag den heder mig blifvit bevisad genom Notificationen om Kung Orres död”, skriver komminister Carl Molin i sina kondoleanser. Sådana skrivelser och dikter hörde tiden till, såväl nationellt som internationellt, och de vederfors apor, hundar, kanariefåglar och till och med kameleonter i Stockholm (Svanberg, under utg.). Några månader senare försökte hennes kvarvarande orre på Årsta rymma. Den 28 december 1794 noterade Årstafrun i dagboken:

Min Orre höll på att göra narr af mig, han fick (jag vet ej huru) upp sin Burdörr, flög åt fönstret i förmaket, där jag tog fatt honom, och blef både skrämnd och piskad af hans skarpa vingar (Reenstierna, 1946: 74, 80, 83, 476–478).

Årstafruns dagboksanteckningar stöder alltså Bellmans uppgift om kuttrande orrar i bur. Stockholmsskildraren Arthur Sjögren har samlat ytterligare notiser i ämnet. I samtida tidningslägg hittar han uppgifter om orrar i fångenskap. Den 4 januari 1785 publicerades en annons om en tam orre, som flugit bort från Tungelsta egendom. Och han citerar en annons från 1787:

En tam Orre med dess Bur är til salu; adress fås af Waktmästaren Lillja, boende i Rosenadlerska Huset wid Mynt-Torget, 3 trappor up (Sjögren 1923: 96–97).

Sedvänjan med orrar i bur fanns kvar ännu på 1820-talet, ty Sjögren har lyckats spåra ytterligare en annons, denna gång daterad den 20 februari 1824:

En tämt lefwande Orre, som kuttrade mycket wäl, mycket brunspräcklig till färgen, bortflög förledne Onsdagsmorgon den 11 dennes, kl. emellan 8 och 9 f.m., ifrån huset så kallade gamla Prästgården nära Maria Kyrka, den som nämnde kreatur tillwaratagit, undfår hederlig

wedergällning, då anmälan göres på Traktörstället i nämnde egendom (Sjögren 1923: 97).

Vi kan här också erinra om att den unge Linné, på väg till Holland, redan den 27 februari 1735 hos en pastor Daniel Tiselius i närkingska Hammar, observerade ”lustiga orrar i huset dem han haft i 2 år; åto hwete, spelade, hugges, woro tame” (Linnaeus 1953: 315). Linné intygar förresten själv i föreläsningar från 1740-talet att

hafwa Orrar tamda i husen är rätt artigt, och mycket brukeligit. Man lär honom då att äta säd som hönsen, men något enbär måtte han ibland få, annars äter han hwete, hampfrö, korn, hwetebröd, äppelbitar etc. (Lönnerberg 1913: 128).

Några årtionden senare återger Johan Fischerström av honom hopbragta erfarenheter i ämnet. Orrar kan tämjas genom att hållas i hönsburar, skriver han, och fås att äta ”enbär och biörk-knopp ur händerna, at han låter taga sig och kuttrar emellan knän medan han strykes på ryggen” (Fischerström 1781: 494).

Uppgifterna i dessa strödda belägg visar att bruket att hålla tama orrar för nöjes skull uppenbarligen inte var ovanligt, särskilt inte i Stockholmstrakten. Att hålla spelfåglar och sångfåglar i bur som underhållning var för övrigt utbrett i 1700-talets aristokratiska och borgerliga kretsar. Till detta får väl räknas sedvänjan med spelorror, något som i SAOB definieras som ”orre hållen som leksak eller för nöjes eller tidsfördrivs skull” (SAOB, S 9389). Intressant nog finns inte ordet spelorre i någon av de citerade källorna, utan det är i denna betydelse belagt betydligt senare. I stället talas det om ”tama orrar”.

Att Bellmans diktning på många sätt varit värdefull för den kulturhistoriska forskningen – även etnobiologiskt orienterad sådan – är förstås ingen nyhet. Tvärtom har hans tidskildringar, ibland tillkomna i all hast, genom sin konkretion och aktualitet visat sig vara spännande källor, som på olika sätt vidgat vårt kunnande om förhållandena i det sena 1700-

talets Sverige. Kommentarasnittet till standardupplagan ger många exempel på detta.

Sångfåglar i bur på krogen var heller inget ovanligt på Bellmans tid – han skildrar ju exempelvis själv i epistel 36 en hämpling som sitter i en bur ovanför krögaren och kvittrar (Bellman 1921: 105–106; jfr Gustafsson 2001). Det har knappast varit ovanligt senare heller. På gästgiverier längs den europeiska Atlantkusten har man åtminstone sedan renässansens fram till våra dagar dessutom hängt upp uppstoppade kungsfiskare och måsar i taken, men där har syftet varit att de döda fåglarna skulle tjäna som ett slags barometrar (Svanberg 1999: 19). Någon annan funktion än trevnad och underhållning hade inte sångfåglar eller tama orrar i burar.

Sedvänjan att hålla hönsfåglar i bur på krogar är för övrigt inte helt övergiven. I början av 1990-talet såg jag en stenhöna (*Alectoris graeca*) hållen i en liten bur på en kurdisk restaurang i Berlin. Stenhönan är en förnöjsam fågel i bur, som fortfarande kan ses som burfågel inte bara i hemmen, utan även i nomadtälten i Central- och Västasien. Ofta hålls de i små burar av vidjor (Brehm 1926: 516, Svanberg 1994: 48; jfr Svanberg 1987: 108). På restaurangen i Berlin tjänade stenhönan dessutom som en symbol för ägarnas kulturbakgrund – den fanns där för att skapa etnisk atmosfär åt interiören.

Ingvar Svanberg, högskolelektor

Södertörns högskola och Uppsala universitet

Referenser

- Bellman, Carl Michael, 1921: *Carl Michael Bellmans skrifter 1. Fredmans epistlar*, utgivna av Bellmansällskapet. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Bellman, Carl Michael, 1923: *Carl Michael Bellmans skrifter 3, Bachannaliska qväden*, utgivna av Bellmansällskapet. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Brehm, Alfred, 1926: *Djurens liv 8. Fåglarna 3*. Stockholm: Aktiebolaget Familjeboken.
- Brusewitz, Gunnar, 1969: *Stockholm. Staden på landet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Cederskiöld, Gustaf, 1910: *Om ordlekar och andra uppsatser i språkliga och historiska ämnen*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Ekström, Carl Ulrik, 1834: "Orrjakt", *Tidskrift för jägare och naturforskare* 3, s. 821–833.
- Fischerström, Johan, 1781: *Nya Svenska Economiska Dictionnairen Eller Försök til ett Almänt och Fullständigt Lexicon, I Svenska Hushållningen och Naturläran* 3. Stockholm: Kungliga Tryckeriet.
- Fries, Th. M., 1907: *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné I:1*. Stockholm: Aktiebolaget Ljus.
- Gustafsson, Henrik, 2001: "»Med gråt och sneda minner« – Bellmans »Papegojiaden« som parodisk dikt", *Bellmansstudier* 21, s. 153–174.
- Hagström, Johan Otto, 1751: "Försök att föda Orrar med hvarjehanda örter och löf", *Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar* 11, s. 132–138.
- Holmgren, Aug. Emil, 1871: *Skandinaviens foglar* 2. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Linnaeus, Carl, 1953: *Dalaresa jämte Utlandsresan och Bergslagsresan*. Stockholm: Nordiska museet.
- Linnér, Bengt, 1965: "Djurvärlden i Fredmans epistlar", *Sammlaren* 86, s. 140–156.
- Lönnberg, Einar, 1913: *Linnés föreläsningar öfver djurriket*. Uppsala: Akademiska bokhandeln.
- Nilsson, Sven, 1835: *Skandinavisk fauna* 2:2: Foglar. Lund: Berlingska.
- Randel, A., 1922: "När Drottninggatan var ung", *Aftonbladet* 14 oktober 1922, s. 9.
- Reenstierna, Märta Helena, 1946: *Årstadagboken I. 1783–1812*. Stockholm: Generalstaben.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska Akademien. Lund.
- Sjöfors, Oscar, 1950: *Spelorrar och blåmesar: kulturhistoriska kåserier*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Sjögren, Arthur, 1922: "Drottninggatan och Brunkebergstorg", *Aftonbladet* 22 oktober 1922, s. 9.
- Sjögren, Arthur, 1923: *Drottninggatan genom tiderna: kulturhistoriska anteckningar*. Uppsala: Almqvist & Wiksell Förlag.
- Schönberg, Anders, 1759: "Anmärkingar om Orrungars framfödande af hemtamda Orrar", *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar* 19, s. 146–151.
- Svanberg, Ingvar, 1987: "Turkic Ethnobotany and Ethnozoology as Recorded by Johan Peter Falck", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1986–1987, s. 53–118.
- Svanberg, Ingvar, 1994: "Björnförare och bödel: om zigenare och zigenarliktande grupper i Grekland och Turkiet", s. 40–49 i: *Möten med zigenare i Europa*, red. Charles Câmara & Henrik Persson. Stockholm: Föreningen Fjärde världen.
- Svanberg, Ingvar, 1999: "Väderfiskar: folkliga barometrar i Norden", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1998–1999, s. 7–26.
- Svanberg, Ingvar, under utg. "»Deras mistande rör mig så hieteligen«: Linné och hans sällskapsdjur", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2007.
- Tillhagen, Carl-Herman & Nils Dencker, 1949: *Svenska folklekar och folkdanser I*. Stockholm: AB Bokverk.
- Ödmann, Samuel, 1789: "Svar på Kongl. Patriotiska Sällskapets utsatte Prisfråga: hwilke äro de bästa medel att befodra matnyttiga willde Djurs tillväxt och förkofran", *Ny Journal i Hushållningen April 1789*, s. 363–395.

SUMMARY

Black Grouse at Mummens Inn

Play birds in 18th century Sweden

The Swedish poet Carl Michael Bellman describes in one of his poems from 1772 a black grouse (*Tetrao tetrix*) kept at a local inn. This interior picture from a late 18th century inn in Stockholm prompts questions about cage birds in Sweden at that time. Bellman has given us several examples of interesting insights in the use of song birds in cages and the view of wild birds

at his time. Ethnobiologists can of course also derive valuable information of interest from descriptions in older novels and poems. To keep black grouses in cages was obviously not uncommon during Bellman's time. His record is supported by other sources, which describes playing black grouse cocks kept in cages in Stockholm and in the vicinity.